

Jules Schelvis

**OOGGETUIGEN
VAN SOBIBOR**

Ambo|Anthos
Amsterdam

Inhoud

Woord vooraf	7
De interviews	13
Tadeus Syczuk	15
Stephan Stelmaszuk	20
Jules Schelvis	27
Esther Raab	33
Hella Weiss	37
Regina Zieliński	44
Thomas Blatt	60
Stanisław Szmajzner	67
Schlomo Alster	78
Kurt Thomas	90
Samuel Lerer	112
Chaskiel Menche	124
Arkadi Wajspapir	145
Meier Ziss	155
Alexander Petsjerski	167
Bijlagen	195

Johannes Houwink ten Cate

Dit boek met vijftien gesprekken met ooggetuigen gaat over het vernietigingskamp Sobibor en over de opstand van honderden Joodse dwangarbeiders in dat kamp in oktober 1943.

Sobibor was, naast Belzec en Treblinka, in Adolf Hitlers Derde Rijk een van de drie vernietigingskampen voor Joden in Polen.

In de gaskamers van Sobibor – het kampterrein ligt ten westen van de spoorlijn van Chełm naar Włodawa – zijn tussen mei 1942 en oktober 1943 naar schatting 170.000 mensen vermoord, van wie 33.000 uit bezet Nederland. Ongeveer duizend gedeporteerden werden geselecteerd voor werk in Lublin en Dorohuczka. In 1945 waren er van die 33.000 niet meer dan achttien onder de levenden (zie Bijlage 1).

Een van die achttien, Jules Schelvis, eredoctor van de Universiteit van Amsterdam in 2008, bereidde deze interviews voor en maakte ze met behulp van de slaviste Dunya Breur ruim een kwarteeuw geleden. Op de ontstaangeschiedenis van dit project gaat Jules Schelvis nader in.

Het boek begint met interviews met twee Poolse spoorwegarbeiders, die bij Sobibor hebben gewerkt, en met Schelvis, die in juni 1943 enkele uren in Sobibor verbleef voordat hij naar Dorohuczka werd doorgevoerd. De twaalf overlevenden die vervolgens aan het woord komen, behoren tot de kleine groep Joodse

dwangarbeiders – het waren er in totaal 47 – die dankzij hun opstand de Holocaust hebben kunnen overleven. Een van hen, Thomas Blatt, heeft zijn memoires gepubliceerd. De andere overlevende opstandelingen uit dit boek zijn meer dan vijftwintig jaar geleden wel in de rechtszaal gehoord, in het revisieproces te Hagen tegen Karl Frenzel, de chef van het zogenaamde Bahnhofs-kommando, maar komen in dit boek voor het eerst uitvoerig aan het woord. Hun verhalen over wat zij in Sobibor met eigen ogen hebben gezien hadden vaak een grillig verloop. Getracht is de gesprekken zo authentiek mogelijk weer te geven. Een enkele feitelijke onjuistheid is gecorrigeerd.

Hun geschiedenissen over Sobibor zijn huiveringwekkend. Wie naar de uniciteit van de Holocaust zoekt: hier is zij, in het precedentloze bestaan van de doodsfabrieken en de gaskamers. Deze overlevenden getuigen daarvan. Hun getuigenissen over de opstand zijn heroïsch, en hun verhalen over hun omzwervingen na hun vlucht uit Sobibor zijn navrant. Want het was zeer moeilijk om in deze antisemitische Oost-Poolse omgeving te overleven.

Het bijzondere aan deze interviews is dat ze er zijn. Van de vernietigingskampen zijn er immers nauwelijks overlevenden. Dát was de bedoeling van de nationaalsocialisten: dat het hele Europese Jodendom en alles wat daaraan herinnerde zou worden uitgewist. Daarin zijn zij voor een belangrijk deel en in sommige regio's als Oost-Polen vrijwel volledig geslaagd, mede dankzij het gebrek aan solidariteit van niet-Joden.

De moordmachine van Sobibor stond onder supervisie van de ss-leider Odilo Globocnik. Zij werd draaiende gehouden door een kleine groep onderofficieren en manschappen van de ss. Hierbij ging het om ongeveer zestig mannen, van wie er nog geen twintig tegelijkertijd diensdeden. Het leeuwendeel daarvan had voordien gewerkt aan de 'euthanasie' door middel van gas van vele duizenden geestelijk gehandicapten in het Derde Rijk zelf. In Sobibor deden ze dienst met hulp van in totaal ruim 100 tot 140 man Oost-Europees voetvolk van de *Endlösung*, die daarvoor waren opgeleid in het kamp Trawniki bij Lublin. Eén hunner was

John/Iwan Demjanjuk, die in 2011 werd veroordeeld voor medeplichtigheid aan moord op ruim 27.000 Joden uit de bezette Nederlandse gebieden, onder wie ongeveer tweeduizend afkomstig uit Duitsland.

De mannen van de ss – en de aan hen ondergeschikte Trawniki-mannen – maakten daarbij gebruik van honderden Joodse dwangarbeiders, die bijvoorbeeld gouden kiezen uit de lijken trokken en de kleding en andere bezittingen van de gedeporteerden moesten sorteren. Deze uitgehongerde dwangarbeiders leefden in een voortdurende doodsangst, want ook zij werden – wanneer de ss'ers dit nodig vonden – als groep de gaskamers in gedreven of als individu vermoord.

Niettemin klampte de volgende groep voor werk in het kamp geselecteerden zich vast aan de hoop dat de ss-mannen hen wél in leven zouden laten. Mensen weten het immers niet dat zij ter dood veroordeeld zijn (A.J. Herzberg). Pas toen die hoop volledig de bodem was ingeslagen omdat er nauwelijks meer transporten aankwamen, kwamen zij in opstand tegen de ss-mannen.

Opstand in een vernietigingskamp? Het klinkt als een onmogelijkheid. Toch is het een wijdverbreid misverstand dat de Joden zich als lammeren naar de slachtbank zouden hebben laten voeren. Want er zullen tientallen pogingen zijn geweest van Joden om in opstand te komen en te ontvluchten. De meeste daarvan echter werden genadeloos onderdrukt en zo in de kiem gesmoord, en bij gebrek aan overlevenden weten we daar niets of zeer weinig van. Om één voorbeeld te noemen: in Treblinka stak een man met de naam Berliner op 11 september 1942 de ss-man Biala neer, omdat hij had moeten toezien dat zijn eigen vrouw en kinderen werden vergast. Als represaille werden meer dan honderd mannen uit de groep van Berliner vermoord.

Alleen in de kampen Belzec en Majdanek is het niet tot een opstand van de Joodse dwangarbeiders gekomen; in Auschwitz, Treblinka en Sobibor wel. De opstand in het getto van Warschau vormde de achtergrond van de opstand in Treblinka. De Joodse dwangarbeiders daar begrepen dat zij bij gebrek aan binnenkomende transporten binnenkort doodgeschoten zouden worden,

als lastige en nu overbodige getuigen. Zij staken het kamp deels in brand, op 2 augustus 1943. Enkele honderden konden uit Treblinka ontsnappen, tweeënvijftig van hen haalden de bevrijding. Als gevolg hiervan werd ss-leider Globocnik naar Italië overgeplaatst.

De tweede opstand vond plaats in Sobibor, op 14 oktober 1943. Ook daar liepen de transporten op hun einde. In Sobibor waren kort tevoren de Joodse dwangarbeiders uit Belzec vermoord. In hun kleding hadden zij brieven verstopt, waarin onder meer geschreven stond: 'Begrijp nu eindelijk dat op onze dood die van jullie wacht. Wreek ons.' De opstand werd briljant georganiseerd door een voormalige officier uit het Rode Leger, Alexander Aro-nowitz Petsjerski, die in dit boek als laatste geïnterviewde uitvoerig aan het woord komt.

Petsjerski's plan was gebaseerd op de hebzucht van de ss-mannen, en op de afwezigheid van de gevaarlijkste ss'ers. Nadat was ingebroken in de wapenkamer en de telefoonleiding was doorgesneden, brachten de dwangarbeiders de ss-bewakers om. Hoe precies vertellen zij in dit boek.

Zij renden naar buiten, door een mijnenveld en een stuk niemandsland. Zeer velen werden direct buiten het kamp neergeschoten of traptten op een mijn. Ongeveer tweehonderd van de 365 vluchtelingen bereikten via een mijnenvrije zone het bos, een kleine vijftig maakten de bevrijding mee.

De opstand in Sobibor is uniek, omdat dit de eerste keer was in de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog dat Joodse verzetshelden twaalf ss-mannen en twee Trawniki-mannen konden doden. Daardoor werd de opstand een succes, en konden er Joden vluchten. Hun opstand bewees dat Joden – de veronderstelde *Untermenschen* – Duitse ss'ers konden doden. Dat had, schreef een Joodse verzetsgroep in Polen later in een rapport, dat ook in Engeland werd gepubliceerd, 'grote symbolische betekenis'.

Die symbolische betekenis ontging Heinrich Himmler, de architect van de Endlösung, niet. Himmler had maar één antwoord: Sobibor zo spoedig mogelijk met de grond gelijk laten maken. Toen zijn ook de meeste documenten over het kamp en

de bewakers ervan vernietigd. Niet alle. Sommige daarvan maakten deel uit van de aanklacht tegen Demjanjuk.*

* Jules Schelvis, die bij het proces tegen Demjanjuk optrad als medeaanklager, stierf op 3 april 2016 te Amstelveen, op vijfennegentigjarige leeftijd.

Jules Schelvis

Interviews vormen een rijke maar subjectieve historische bron; vooral als het gaat om gebeurtenissen die zeer ingrijpend en levensbepalend zijn geweest. Het menselijk geheugen is immers niet alleen selectief en flexibel maar kan zich ook nog eens aanpassen aan dominante herinneringstradities. Na de oorlog verworven kennis kan ongewild verweven worden met de eigen herinnering en daardoor een diffuus beeld scheppen. Tegelijk staan gebeurtenissen die iemands leven bepalend hebben beïnvloed voor altijd diep in het geheugen gegrift.

Eigen waarnemingen worden opgedaan terwijl de persoon in kwestie midden in de gebeurtenissen staat, hetgeen een overzichtelijke kijk op oorzaken en verbanden bemoeilijkt. Illustratief in dit verband zijn de uiteenlopende schattingen die de geïnterviewden geven van de aantallen vermoorde en ontsnapte gevangenen.

De interviews dienen – hoe informatief en fascinerend ook – kritisch benaderd te worden. De kracht van deze vraaggesprekken ligt in de mogelijkheid de ervaringen onderling in vergelijkend perspectief te plaatsen, waarbij de (wetenschappelijk) onderzoeker de uit interviews verkregen informatie dient te toetsen aan andere historische bronnen.

De in dit boek bijeengebrachte interviews met de overlevenden van Sobibor zijn gefilmd in 1983 en 1984. In deze periode

vond in het West-Duitse Hagen het proces plaats tegen Karl Frenzel. Als verslaggever van het dagblad *Het Vrije Volk* woonde ik het proces bij. Ik was vergezeld van Dunya Breur († 2009), een kenner van de Slavische talen. Uit Amerika, Israël, Brazilië en Australië kwamen overlevenden om tijdens het proces te getuigen. Met zelf gekochte videoapparatuur maakten wij filmopnames van deze overlevenden. Ik bediende de camera en Breur deed de meeste interviews. Frans Peters interviewde Kurt Thomas. Sommige interviews zijn later bij mij thuis, in Tricht, opgenomen. Voor de gesprekken met Alexander Petsjerski en Arkadi Wajspapir reisden Breur en ik af naar het Russische Rostov aan de Don.

Sommige delen uit interviews gebruikte ik bij het schrijven van mijn boek *Vernietigingskamp Sobibor*. Voor mijn onderzoek voerden Breur en ik aanvullende gesprekken met twee Poolse spoorwegaarbeiders die op het rangeerterrein werkzaam waren.

De oorspronkelijk op vhs-videobanden opgenomen interviews zijn door het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie gedigitaliseerd met subsidie van het programma *Erfgoed van de Oorlog* van het ministerie van vws.

Jules Schelvis

JULES SCHELVIS werd geboren op 7 januari 1921 in Amsterdam. Hij werd op 1 juni 1943 met zijn vrouw en schoonfamilie vanuit Westerbork op transport gesteld, later bleek naar Sobibor. Hij nam ook zijn gitaar mee als 'welkome afleiding om na gedane arbeid 's avonds je gedachten ergens anders te hebben'. Bij aankomst in Sobibor wist hij zich op het laatste moment bij een groep van tachtig jonge mannen te voegen die voor arbeid in het turfkamp Dorohuczka geselecteerd was. Hij is de enige overlevende van het 3006 Joden tellende transport dat op 4 juni 1943 in het vernietigingskamp aankwam.

Toen op 10 mei 1940 in Nederland de oorlog begon, was ik negentien jaar. Ik woonde met mijn ouders en zuster in Amsterdam. Een paar dagen later was de capitulatie van het Nederlandse leger in Europa een feit. Al spoedig arriveerden de Duitse bezettingstroepen, ook in Amsterdam, waar ik als drukker werkte bij drukkerij Lindenbaum. We zagen ze op het Koningsplein voorbijkomen. Soldaten van de Wehrmacht en van de Waffen-ss. En ondanks het feit dat ze onze vijanden waren, zagen ze er niet afschuwwekkend uit. Na een paar maanden merk-

ten we nog steeds niet dat we onder een zodanige Duitse bezetting leefden dat we daarvoor angst moesten hebben. Er waren geen maatregelen tegen de Joden genomen.

Geleidelijk veranderde dat echter. De eerste maatregel die tegen de Joden bedoeld was, was de invoer van een persoonbewijs waarop voor Joodse landgenoten een J gestempeld werd. De J van Jood. We waren nog argeloos, want ik denk dat als wij niet verklaard hadden Joods te zijn, die J eenvoudigweg achterwege was gebleven. Maar Nederlanders hadden nog geen ervaring met dat soort dingen, dus we lieten ons gewillig als Jood kwalificeren.

De eerste problemen begonnen zo ongeveer in 1941, toen NSB'ers met provocaties begonnen. Dat gebeurde ook in de stad waar wij woonden, in Amsterdam. Daar was een soort ijssalon waar Joden vaak kwamen om gezellig bijeen te zijn. Op zeker moment kwamen daar NSB'ers binnenstormen, vergezeld door Duitse politie. Die werden toen ontvangen met een gascilinder, waaruit een soort koolzuur stroomde. Toen dacht men dat hiermee de zaak wel afgelopen was, maar integendeel, toen begon alles pas.

De Duitsers beschouwden dit als een provocatie, zodat tegenmaatregelen noodzakelijk waren. Daarom organiseerden ze een paar dagen later in Amsterdam een grote razzia. De mensen die toen opgepakt werden, zijn naar Mauthausen gestuurd en kwamen nooit meer terug.

In 1942 begonnen de deportaties vanuit Westerbork, een kamp in de provincie Drenthe waar vóór 1940 Joodse vluchtelingen uit Duitsland waren ondergebracht. De mensen die waren opgepakt werden eerst naar Westerbork gestuurd om later naar kampen als Auschwitz, Theresienstadt, maar ook naar Sobibor gevoerd te worden. Ik behoorde tot de categorie Joden die op 26 mei 1943 tijdens een razzia werd gevangengenomen. Ik woonde toen in de Joodse buurt van Amsterdam, in de Nieuwe Kerkstraat. Mijn vrouw en ik woonden in bij haar ouders.

De hele Jodenbuurt werd toen afgezet. Vanaf de Magere Brug over de Amstel tot en met de Plantage Middenlaan in Amster-

dam-Oost. Iedereen moest thuisblijven. Er kwamen ss'ers, Grüne Polizei en Hollandse politieagenten, die het ene huis na het andere binnengingen om te kijken waar Joden waren en waar niet. En iedereen die Jood was werd meegenomen en verzameld op het Jonas Daniël Meijerplein in Amsterdam. Vandaar werden we naar het Muiderpoortstation gevoerd, om 's avonds met treinen naar Westerbork te worden getransporteerd.

Westerbork was een zogenaamd *Durchgangslager*, dus geen werkkamp. Het was bedoeld als opvangstation voor diegenen die naar het oosten werden gedeporteerd. Het kamp bestond uit vele tientallen barakken, die onderdak boden aan vaak duizenden mensen die wachtten tot het moment gekomen was waarop zij aan de beurt waren naar Polen getransporteerd te worden. We wisten dat we naar Polen gingen. In Amsterdam hadden we al namen gehoord als Auschwitz, Sosnowitz, Theresienstadt – dat laatste kamp lag uiteraard niet in Polen, maar in Tsjechoslowakije. En we hadden van Mauthausen gehoord. We wisten echter dat degenen die naar Mauthausen gestuurd werden er slecht van af zouden komen. Mauthausen was immers een kamp waar uitsluitend gestraften naartoe werden gestuurd. Dat wil zeggen, mensen die door razzia's waren opgepakt of degenen die waren ondergedoken.

We zijn een kleine week in Westerbork gebleven. We, dat waren mijn vrouw Rachel en ik, mijn schoonouders, mijn schoonzuster Hella en twee zwagers: Ab Stodel en Herman Borzykowski. Op zekere dag... het was 1 juni 1943, 's ochtends heel vroeg, het was nog donker, werden in onze barak de namen afgeroepen van degenen die een paar uur later op transport gesteld zouden worden. Er heerste een zeer nerveuze en bedrukte stemming, want hoewel we niet wisten wat 'op transport stellen' en 'naar het oosten gaan' precies betekende, waren we toch zeer angstig om het onbekende tegemoet te gaan.

Niettemin hadden we goede hoop dat de sterken het zeker zouden kunnen uithouden. De mannen zouden vast hard moeten werken, en de vrouwen zouden wellicht in keukens tewerk

worden gesteld of huishoudelijke werkzaamheden moeten verrichten. Maar hoe het in werkelijkheid zou zijn, konden we ons natuurlijk niet voorstellen. Ik had een gitaar meegenomen naar Westerbork. Ik had gedacht: ik neem die ook mee naar het oosten, want wellicht is een gitaar 's avonds na het werk een welkome afleiding, een mogelijkheid om je gedachten over iets anders te laten gaan.

Op 1 juni 1943 vertrokken we met goederenwagens naar het oosten. In elke wagen zo ongeveer zestig tot vijfenzestig mensen. Het was een lange trein en het transport bestond uit ruim drieduizend personen. We waren vier dagen onderweg. Vier bange dagen, vier dagen van grote twijfel, van nervositeit, van onrust, van niet weten wat er met je zal gaan gebeuren. Vier verschrikkelijke dagen.

De vierde dag, het was een vrijdagmorgen, kwamen we aan op een soort rangeerterrein naast een kamp.

Toen we met de trein het kamp binnenreden, konden we door de opening in de goederenwagen lezen: SS-SONDERLAGER SOBIBOR. Ik herinner het me nog heel goed. De deuren werden geopend en mannen met blauwe uniformen die zwepen in hun hand hadden, maar ook ss'ers, kwamen naar binnen. Ze schreeuwden en sloegen erop los. We werden gesommeerd uit de wagons te komen en ons op te stellen om verder het kamp in te gaan.

Ik weet nog heel goed dat mijn schoonvader, David Borzykowski, van een van de ss'ers een geweldige slag met een zweep over zijn rug kreeg. Hij had een verbeterd gezicht. Ik liep naast hem. Aan mijn andere kant liep Rachel. We keken elkaar aan en dachten: dit is de aankomst in Polen. Maar nog altijd dachten we dat we in een kamp waren aangekomen waar we moesten werken, of in een soort doorgangskamp van waaruit we uitgezonden zouden worden naar andere kampen.

Inmiddels waren we zo ver het kamp binnengegaan, dat we door een grote barak liepen. Daar werden we gesommeerd alle rugzakken en alle bekleding die we bij ons hadden af te gooien. Dat vonden we op zichzelf al een veeg teken, maar we deden wat ons bevolen werd. En toen we aan de andere kant van de barak

weer buiten kwamen, werden plotseling de mannen van de vrouwen gescheiden. Ik kon niet meer omkijken. Dat mocht trouwens niet meer van de ss'er die de scheiding teweegbracht. En zodoende kon ik Rachel ook niet meer zien of kussen.

De mannen gingen de linkerkant op en de vrouwen verdwenen naar de rechterzijde. Toen we naar een groot grasveld liepen stond daar bij een soort ingang een ss'er. Hij koos tachtig jongemannen uit. Waarvoor? We hadden geen idee. Ik zag dat mijn zwager Ab bij die tachtig mannen stond, en ik zag ook dat een vriend van mij, Leo de Vries, tot dat groepje behoorde. Maar de ss'er koos mij niet uit. Zodoende zat ik met mijn schoonvader en mijn zwager Herman op het grasveld. We wachtten op de dingen die gingen komen. Inmiddels kregen we enig contact met een paar Nederlands sprekende gevangenen aan de andere kant van het prikkeldraad. We vroegen uiteraard: 'Wat is het hier voor een kamp? Wat moeten we doen? Is het erg? Valt het mee?' Maar die Nederlanders aan de andere kant van het prikkeldraad zeiden: 'Maak je niet ongerust. Alles is goed. Je zult wel merken wat er hier gebeurt.' Ze zeiden trouwens ook: 'Het is hier een nieuw kamp. Waarschijnlijk zullen jullie die zijn geselecteerd de Ordedienst moeten gaan vormen.' Toen dacht ik bij mezelf: ik zou ook wel bij die Ordedienst willen horen, vooral omdat mijn zwager Ab en mijn vriend Leo tot dat groepje behoorden. Maar ik dacht: hoe kom ik daarbij?

Op dat moment liep die ss'er die deze groep van tachtig man had uitgezocht het veld op en neusde in het rond. Toen hij vlak bij mij was, sprong ik voor hem in de houding. In mijn beste Duits vroeg ik of ik ook bij die tachtig jongemannen zou mogen behoren, omdat mijn zwager daar stond. Hij monsterde mij van top tot teen. Ik had, omdat het zomer was, een korte broek aan en zag er dus vrij jong uit. Toen vroeg hij: 'Spreek je Duits?' Vanzelfsprekend antwoordde ik: '*Jawohl*, ik spreek vrij goed Duits.' Hierop knikte hij met zijn hoofd in de richting van de groep van tachtig. Dat was voor mij een teken dat ik me bij die groep van tachtig mocht voegen.

Toen we daar een tijdje met de groep aan de zijkant van het

veld gestaan hadden, kwam er een andere ss'er naar ons toe, die ons begon toe te spreken. Hij zei onder meer: 'Jullie zijn hier in een werkkamp gekomen. Deze groep is uitgekozen om in een kamp hier vlakbij te gaan werken, want daar zijn arbeidskrachten nodig. Degenen die niet zijn uitgekozen, blijven hier om te werken. Jullie vertrekken onmiddellijk en komen vanavond weer hier terug, zodat je je familie weer kunt zien. Dan kunnen jullie weer met hen spreken. Het leven hier is niet slecht. De anderen die nu dus hier blijven, gaan zo meteen naar het badhuis, want in dit kamp is reinheid van groot belang. Die gaan dus baden.'

We zagen inderdaad dat de mannen zich inmiddels begonnen uit te kleden. Die hadden daar het bevel voor gekregen. En op dat moment moesten we in gesloten gelederen met ons tachtigen – nou ja, inmiddels waren het er eenentachtig – naar de trein marcheren. En zo vertrokken we weer uit Sobibor. Uiteraard hadden we geen idee wat er zou gebeuren met hen die in Sobibor moesten achterblijven.

Eerste druk 2010
Tweede druk 2016

ISBN 978 90 263 2314 0
© 2010 Jules Schelvis

Omslagontwerp Studio Jan de Boer
Foto auteur Kadir van Lohuizen

Verspreiding voor België:
Veen Bosch & Keuning uitgevers nv, Antwerpen